

מבוא

1. זה לא נגמר בגט

כשהיה בני בן שנה וחצי הייתי מוכנה להודות בפני עצמי שחיי הנישואין שלי עמוסים בבעיות. את יום הנישואין השלישי שלנו, חודשים מספר לאחר מכן, אביו ואני כבר לא חגגנו. הליכי הפירוד היו בעיצומם. כחודש לאחר שמלאו לבני שנתיים כבר היינו גרושים. הייתי צעירה מאוד ואופטימית. מצבי הכלכלי היה בכי רע. הפסקתי את הלימודים ומצאתי עבודה בשכר מינימום, שילמתי שכר דירה ובעבור הפעוטון, נסעתי באינספור אוטובוסים עם בני לגן הילדים, למשרד וחזרה. רבים מהחברים המשותפים מתקופת הנישואין נעלמו מחיי, משפחתי גרה מעבר לים, לא הכרתי נשים גרושות אחרות, והמושג "חד-הוריות" עוד לא היה שגור בפי כל באותה תקופה, אמצע שנות השבעים של המאה העשרים. אבל היו לי כמה חברות וחברים מאוד מאוד טובים, כמה קרובי משפחה שהתעניינו בי, ותחושת רווחה וחופש. עבורי העולם נפתח. ועבור בני? מה ידעתי אז על השלכות הגירושין על חייו? התשובה האמיתית – כלום. קיוויתי, האמנתי בכל לבי, שעדיף עבורו שלא יגדל בבית רווי מתחים ומריבות, שאהבתי המוחלטת תפצה על הכול.

בני לא היה היחיד שהוריו התגרשו באותן שנים. שנות השבעים אופיינו בעלייה דרמטית בשכיחות הגירושין בעולם המערבי כולו, וגם בישראל. בארצות הברית הוכפל מספר הגירושין בין 1960 ל-1980, ובישראל נרשמה הכפלה ברבע האחרון של המאה העשרים. עד אז הייתה התפיסה המשפטית והחברתית את הגירושין מאשימה וסטיגמטית. כדי שבני זוג יוכלו להתגרש היה צד אחד צריך להימצא אשם בכישלון הנישואין. אך בעקבות צמיחתן של התנועות לזכויות האזרח ולזכויות הנשים, רבים יותר חיפשו מימוש עצמי ואושר אישי. מצבן הכלכלי והתעסוקתי של נשים השתפר, עמדות

כלפי נשים השתנו, והן כבר לא הוערכו רק על פי מצבן המשפחתי – רווקות, נשואות או גרושות. חלוקת התפקידים המגדרית במשפחה התגמשה ותוחלת החיים התארכה, ובעקבותיה – הסיכוי לחיים משותפים במשך שנים רבות יותר. לא כל זוג פילל לשנים רבות כל כך יחד. במקביל השתנתה גם תפיסת המשפחה, הנכונות להתפשר על יחסים בלתי מספקים הצטמצמה, ובחברה סובלנית יותר התרבה מספרם של נשים וגברים שרצו להתגרש. גירושין, שבעבר נתפסו ככשל מוסרי, היו לפתרון מקובל למצבים של אי-התאמה בין בני זוג ולמשברים שהתעוררו בחייהם המשותפים. מושגים כמו אוטונומיה, התחדשות וצמיחה יצרו אווירה שקידמה חקיקת חוקים חדשים. אלה אפשרו "גירושין ללא אשמה" (no-fault divorce), והציעו מתכון אחר: די שבני הזוג, ואפילו אחד מהם, יחליטו שאינם מעוניינים להמשיך בחיים המשותפים כדי שהגירושין יאושרו. וכך, כאשר הציפייה היא שנישואין יהיו לא רק עסקה חברתית-כלכלית אלא, ובעיקר, מקור לאושר וסיפוק, מאמצת החברה המודרנית את תפיסת הגירושין כאמצעי נגיש לוותר על מערכת יחסים מאכזבת ולחיפוש אחר הזדמנות ודרך חיים חדשה, מספקת יותר.

הגירושין מלווים בתקוות, באכזבות, בקשיים, בתחושת כישלון, אך גם בהישגים. יש המתגרשים לאחר שנים של תסכול, ניכור ועימות. אחרים מפרקים את החבילה בעקבות משבר, שנתפס לפחות על ידי אחד מהם כלא צפוי. בדרך כלל אחד מבני הזוג מעוניין בגירושין יותר מן האחר. בני הזוג מתמודדים עם רגשות נוגדים של שנאה ואהבה, והמפגשים ביניהם עלולים להיות סוערים ומבלבלים. לא פלא אפוא שהתהליך עצמו רווי על פי רוב מתחים ולחצים. עם זאת, הנטייה לבחון גירושין במונחים שליליים בלבד וכ"משבר" השתנתה במהלך השנים, ורבים רואים בהם "מעבר" – מונח בעל משמעות ניטרלית יותר – המאפשר שינוי במהלך החיים, מעבר ממסגרת משפחתית אומללה למערכת משפחתית חדשה ומיטיבה יותר. בכל מקרה, שינוי זה דורש הסתגלות של כל בני המשפחה – המבוגרים המתגרשים, ועוד יותר מכך ילדיהם.

איך משפיעים הגירושין על הילדים, וכיצד מפרשים הילדים עצמם את משמעות הגירושין והשלכותיהם על חייהם? מחקרים רבים בחנו את השלכות הגירושין על חיי הילדים בתחומים רבים: תפקודם הלימודי והחברתי, התנהגותם, מצבם הנפשי, הפרעות שונות בהתפתחותם, תגובותיהם בילדותם ובבגרותם ויחסיהם עם הוריהם. חוקרים עקבו אחר ילדים מילדותם ועד בגרותם, תוך ניסיון להתחקות אחר השפעות הגירושין על חייהם. מחקרים אלה, שראשיתם בשנות השבעים של המאה העשרים, נטו מטבעם לחפש אחר ההשפעות השליליות והנזקים, ולפיכך להשליך כל קושי של ילדות וילדים אלה על הגירושין – במקרים רבים תוך התעלמות מגורמים רבים נוספים המשפיעים על חייהם, על עולמם הרגשי ועל תפקודם. רק בעשור האחרון החלו חוקרים לשלול גישה הממוקדת בקשיים בלבד. שינוי זה אפשר להם לזהות אצל ילדים להורים גרושים כוחות ודרכי התמודדות, הצלחות וסיכויים, ולזהות את העובדה שרוב רובם של הילדים להורים גרושים מתפקדים היטב, בילדותם ובבגרותם.

מה חושבים על כך הילדים עצמם? כבוגרים המביטים לאחור אל עבר התנסותם, הם מסוגלים לבחון את חייהם באופן ביקורתי, להציע תובנות מורכבות ולצייר תמונה רבת-גוונים. רבים מהם מעדיפים לתאר את חייהם תיאור רב-ממדי, שטומן בחובו זיהוי של יכולותיהם, הצלחותיהם ואפילו תחושה שהרוויחו מהגירושין, אך בלי לוותר על היכולת לבטא את הכאב שאיתו התמודדו, הצער והפגיעה, או אובדנים אחרים שהיו מנת חלקם. יש ביניהם גם המציגים תמונה שצבעיה אפורים וקודרים, והמרוכזים בנוק שנגרם להם, לתפיסתם. אך רבים מהם מספרים על מסוגלות והתמודדות. למתבוננים בתופעה, בין מתוך מעורבות אישית ישירה ובין בהקשר של עיסוק מקצועי או אקדמי, עניין רב בזיהוי המרכיבים בחייהם של הילדים שתרמו לחוסן* של אלה ביניהם שהתמודדותם טובה ותפקודם משביע

* הכוונה במושג "חוסן" בספר זה היא לחוסן נפשי (resilience) ולא לחוסן גופני. בהמשך אשתמש במילה חוסן על הטיותיה רק במובן זה.

את רצונם. השאלה מה אפשר להם לעבור את הגירושין של הוריהם באופן שבו הפכו – לתפיסתם – חזקים, עצמאים ובעלי יכולות טובות יותר, חשובה לא פחות, ואולי יותר, מזו הבוחנת את הגורמים שהפכו את התמודדותם לכואבת ולפוגעת בתפקודם ובעולמם הרגשי.

מטרתו של ספר זה להציג את סיפוריהם של בנות ובנים, בוגרים צעירים בני 20-25 שהוריהם התגרשו בילדותם. צעירים אלה, שהשתתפו במחקר שערכתי, פרשו בפני את סיפור חייהם, תיארו את תגובותיהם לגירושין לאורך שנים ואף את האופן שבו הם תופסים את חייהם היום, כבוגרים, בשלב שבו הם מקבלים החלטות ביחס לעתידם ומגבשים יחסים זוגיים משל עצמם. הם תיארו את חייהם לפני הגירושין, את תגובתם לגירושין ואת השינויים שחלו בעקבותיהם; הם חשבו בקול על יחסיהם המשתנים עם כל אחד מהוריהם; הם זכרו אירועים משמעותיים ואת תגובותיהם הרגשיות; דיברו על בני ובנות זוג חדשים של הוריהם ועל אחיות ואחים (בני שני הוריהם, ילדי אחד ההורים מנישואיהם השניים או ילדי בני זוג חדשים של הוריהם). בעיקר הם היו עסוקים בשלב הנוכחי של חייהם, זה של הבגרות הצעירה: אורח החיים הנוכחי, מידת העצמאות או ההזדקקות שלהם להוריהם, החלטות לגבי לימודים ועבודה, ויחסים שיצרו או היו רוצים ליצור עם בנות ובני זוג משל עצמם. מתוך הסיפורים והשיחות הממושכות עלתה יכולתם המופלאה של רבים מהם, כילדים וכבוגרים, לראות את המציאות, לפרש אותה ולתרגם פירוש זה לתובנות התורמות להתפתחותם ולצמיחתם האישית.

לצורך המחקר ראינתי צעירות וצעירים ישראלים (יהודים) ממקומות שונים בארץ, שהוריהם התגרשו בילדותם. יש ביניהם שהיו סטודנטים באוניברסיטאות או במכללות השונות בתקופה שפגשתי בהם, אחרים עסקו בעבודות שונות, ורבים למדו ועבדו גם יחד. הם בחרו להשתתף במחקר ביוזמתם או כמענה לפנייתי מסיבות מגוונות: היו ביניהם כאלה שראו בריאיון הזדמנות להתבונן מחדש בחוויות מרכזיות בחייהם; היו

שסיפרו כי דווקא בשלב זה, בראשית תקופת הבגרות בחייהם, הגירושין מעסיקים במידה רבה את מחשבותיהם; אחרים אמרו שהגירושין הם מצב נתון מבחינתם והם אינם נוטים לעסוק בהם. כולם חשבו שהתנסותם בעלת ערך, וכי אם יספרו עליה היא עשויה לתרום לאחרים. כולם היו נדיבים ומוכנים לשתף אותי בחוויותיהם, להקדיש לי מזמנם, ואף הסכימו שסיפורם יסופר. בכל המקרים הבטחתי שמירה על חיסיון, ולכן כל הפרטים המזהים – שמות, מקומות מגורים או פרטים אישיים אחרים – שוננו. היו בין המרואיינים שחשו כי אינם זקוקים לטשטוש הפרטים האישיים, אך כיוון שמדובר לא רק בהם, אלא גם בשאר בני משפחתם, שלא היו מעורבים במחקר, בחרתי להקפיד על שמירה על פרטיות בכל המקרים.

לאורך השנים פגשתי ילדים להורים גרושים (אך לא את אלה שראיינתי), כשהיו בגילים שונים, במסגרת עבודתי כעובדת סוציאלית במערכות רווחה שטיפלו במשפחות העוברות גירושין. אז נפגשתי בדרך כלל עם ילדים צעירים בעיצומו של משבר הגירושין. במהלך המחקר ניתנה לי ההזדמנות המבורכת לפגוש בילדים להורים גרושים בשלב אחר לגמרי: כאשר הם בוגרים העומדים ברשות עצמם, המקבלים החלטות עצמאיות, שהמשבר מאחוריהם, שכן לעתים חלפו שנים רבות מאז הגירושין שחוו. הסיפורים שסיפרו והתובנות שהציעו שיקפו את השלב הזה בחייהם, שלב הבגרות הצעירה. הספר סוקר אפוא כמה נושאים הקשורים בחיי ילדים לאחר הגירושין על בסיס פרשנותם של אותם ילדים לאחר שבגרו. עבור הוריהם הם לעולם יהיו ילדים, והשימוש במונח זה, "ילדים", הוא תלוי הקשר יותר מאשר תלוי גיל.

הספר מציג את סיפוריהם ותפיסותיהם של 23 הצעירות והצעירים שהשתתפו במחקר (לשיטת המחקר ראו נספח 2). בחרתי בהם מתוך מחשבה כי סיפוריהם משקפים באופן הטוב ביותר את מה שניתן ללמוד על התמודדותם, על מקורות העזרה והתמיכה שעמדו לרשותם, על

הפרשנות וההסברים שהציעו לגבי הסתגלותם ותפקודם, לאור חוויותיהם כילדים להורים גרושים.

בחלקו השני של המבוא נמצא פרק המציג בקצרה את הצעירות והצעירים שסיפוריהם עומדים בבסיסו של ספר זה, וכך פרק קצר המוקדש לחוויית המפגש איתם.

השער הראשון עוסק בחוסן, הישרדות ופגיעות של ילדי גירושין. פרקיו מציגים, באמצעות שלושה סיפורי חיים מלאים של ילדים להורים גרושים, ולצד דוגמאות נוספות מסיפוריהם של אחרים, את שלושת האפיונים המרכזיים של המרואינים שעלו מתוך ממצאי המחקר. סיפורי חיים אלה מדגימים את האופן שבו מזהים המספרים את המרכיבים שהפכו את התנסותם למעצימה ומאפשרת חוסן; מתי נלווים אל סממני ההסתגלות החיובית כאב וצער שאינם מרפים, ההופכים את מכלול ההתנסות להישרדות; ומהם המרכיבים המותירים את סיפור הגירושין לסיפור של פגיעות ומכאוב, המזוהים כמוטיב המלווה כל התנסות.

השער השני עוסק במגוון היחסים בתוך המשפחה: הפרק הראשון מציג את סיפור הפרידה עצמו, כפי שנחוה על ידי המרואינים בילדותם. הפרקים הבאים אחריו עוסקים ביחסים עם האם, ביחסים עם האב, במלכוד שמהווה העימות המתמשך בין ההורים, במערכות היחסים עם האחים והאחיות, במקומם של בני המשפחה המורחבת ושל דמויות משמעותיות אחרות, ובכניסתם של בני הזוג החדשים של ההורים לחיי הילדים.

השער השלישי והאחרון עוסק בסוגיות ייחודיות המעסיקות צעירים שהוריהם התגרשו – תפקידים ייחודיים שעמם מתמודדים ילדים להורים גרושים, משמעות הכסף והשאלות הכלכליות, התבגרות ובגרות צעירה, וגיבוש יחסים זוגיים משל עצמם בהקשר הגירושין.

באחרית הדבר מוצגת תפיסה מוכללת של ילדים להורים גרושים, הבוחנים את השינוי המשמעותי בחייהם ומתייחסים למשפחתיות, למושג הבית ולמידת האופטימיות שלהם, וכך מודדים את השפעות הגירושין במונחי רווח והפסד. הנספחים יציגו את השירותים שנועדו לסייע לילדים להורים גרושים, את שיטת המחקר ורשימת מקורות.

ספר זה ראשיתו במחקר מדעי שעשיתי במסגרת לימודי לתואר דוקטור באוניברסיטה העברית בירושלים בתחום העבודה הסוציאלית. הוא מתבסס על מקורות מחקריים ותיאורטיים אקדמיים רבים, אך כדי להקל על הקריאה השוטפת, אלה אינם מצוינים בגוף הטקסט אלא ברשימת מקורות המופיעה בנספח 3. הספר לא נועד לספק תשובות פשוטות או עצות עשה ואל-תעשה, שהרי כאלה אין בנמצא. אין דרך אחת נכונה להתגרש, כפי שאין דרך אחת נכונה לנהל חיי משפחה ונישואין. הקשבה לקולם של ילדים להורים גרושים מציעה תמונה מורכבת, רב-ממדית, של האופן שבו הם תופסים את חייהם ויחסיהם לאור הגירושין של הוריהם. מהלך חייהם, כמו מהלך החיים של כל אדם, מושפע מאינספור אירועים המתרחשים בעולם הפנימי, במעגליהם המשפחתיים והחברתיים ובעולם הסובב אותם. לא כל מה שקורה, קרה ועוד יקרה בחייהם של צעירות וצעירים אלה קשור לגירושין, וככולם הם נתונים להשפעות נוספות רבות. אך עם זאת, לתפיסתם של המרוויינים, הגירושין הם אירוע מכונן ומשמעותי שצבע את ילדותם ומשליך על זהותם ואישיותם כבוגרים.

הספר נועד לכל מי שהגירושין מעסיקים אותו, נגעו אי פעם בחייו ועוררו בו שאלות. הוא פונה לילדים להורים גרושים המבקשים להבין חוויות של אחרים במצב דומה וללמוד, אולי, משהו על עצמם. הוא מיועד אף לדור ההורים – בין שהם הורים גרושים שיזכו בהצצה לחיי ילדים, שכמו ילדיהם התמודדו עם גירושין, ובין שהם הורים למבוגרים השוקלים להתגרש. אלה מתמודדים עם לבטים ותוהים ודאי מה ניתן

לעשות כדי לצמצם ככל האפשר את הפגיעה בילדיהם, ומהם המרכיבים התורמים לבריאותם הנפשית, הסתגלותם והתמודדותם הטובה של הילדים, גם כאשר הפירוד בין הוריהם בלתי נמנע. כהורים, הם יכולים אולי למצוא תשובה, ולו חלקית, לגבי אופן ההתנהלות במהלך הגירושין ואחריהם, וכיצד התנהלות זו עשויה לסייע לילדים בכל שלב. הספר פונה אף לדמויות משמעותיות אחרות בחיי הילדים – סבות וסבים ואחרים מבני המשפחה המורחבת, ידידי המשפחה, מורות ומורים, ובעלי מקצועות טיפוליים במסגרות השונות, הנפגשים עם ילדים להורים גרושים. כמו בסיפורי האישי, סיפורי הגירושין נוגעים בכל המעגלים, כאדווה מתפשטת, מותירים את רישומם ומשתלבים בשאר אירועי החיים.